

Hrvatski u nastavnim planovima i programima

[HTTPS://DOI.ORG/10.17234/9789533793467-05](https://doi.org/10.17234/9789533793467-05)

ŠTEFKA BATINIĆ

Napisati sažet povijesni prikaz hrvatskoga jezika u nastavnim planovima i programima osnovnih i srednjih škola povezano je s nizom ograničenja. Razdoblje od gotovo dva i pol stoljeća — od početaka uspostave sustava javnoga državnog školstva 70-ih godina 18. stoljeća do danas — nameće se kao nuždan vremenski okvir za temu unatoč činjenici da ga je nemoguće valjano “pokriti” u ovom kratkom pregledu. Drugi problem nameću mijene školskoga sustava tijekom povijesti, pri čemu treba imati na umu da su do sredine 20. stoljeća gimnazije bile osmogodišnje škole, što znači da su srednjoškolci mogli biti učenici s 10 ili 11 godina. Konačno, u ovom pregledu nije moguće uzeti u obzir položaj hrvatskoga jezika u školama svih hrvatskih zemalja i područja s obzirom na njihove povijesne specifičnosti do 1945. godine.

HRVATSKI JEZIK U NASTAVNIM PLANOVIMA I PROGRAMIMA OSNOVNIH ŠKOLA

Proces zakonskoga reguliranja državnoga javnoga školstva u sklopu prosvjetiteljskih školskih reformi u Habsburškoj Monarhiji unatoč neospornim germanizacijskim tendencijama pozitivno je utjecao na razvoj elementarnog obrazovanja, a time i na razvoj narodnih jezika te više-nacionalne državne zajednice, ponajprije povećanim brojem izdanih udžbenika i gramatika na jezicima naroda Monarhije (Horbec i Švoger 2010). Opći školski red iz 1774. godine, donesen za austrijske i češke tzv. nasljedne zemlje, primjenjivao se u Vojnoj krajini, a *Ratio educationis* (1777) regulirao je obrazovni sustav u ugarskome dijelu Monarhije, pa tako i u Hrvatskoj i Slavoniji. Uz obavezno

učenje njemačkog i fakultativno učenje mađarskog jezika hrvatski je jezik u školama krajem 18. stoljeća imao sporednu ulogu. Razvidno je to i iz sadržaja predmeta na javnom ispitu učenika Kr. glavne škole u Zagrebu nakon prvoga polugodišta školske godine 1782/1783. U prvome razredu ispitivalo se poznavanje hrvatskih i njemačkih slova na ploči te sricanje (šlabekovanje) i slovkanje hrvatskih, latinskih (dijačkih) i njemačkih riječi iz *ABC knjižice*, kao i početak čitanja i priprema za lijepo pisanje. U drugome se razredu ispitivalo čitanje na svim trima jezicima te lijepo pisanje na hrvatskom i njemačkom jeziku, za koji su se tražila i dodatna znanja. Tek se u trećem razredu hrvatski jezik ispituje kao zasebna tema, i to pravopis. U četvrtome razredu uz štiva iz čitanke koja su bila zastupljena i u drugom i trećem razredu ispitivali su se sadržaji iz njemačkog i latinskog jezika te sastavljanje pisama za različite prigode (*Zavjeteck navukov*, 1783). Nastava je bila na hrvatskome (kajkavskome) jeziku.

Nastavnim planom i programom donesenim u sklopu Mažuranićeve školske reforme (1874) prvi se put daju opširnije smjernice za nastavu pojedinih predmeta. Njegovi su se sastavljali, kao i autori čitanke koje su bile glavne školske knjige u pučkim školama, rukovodili trima načelima — koncentričnošću, praktičnošću i nacionalnošću/državnošću/zavičajnošću. Načelo koncentričnosti trebalo je jamčiti povezivanje gradiva pojedinih predmeta oslanjajući se na čitanke koje su trebale biti osnovom za jezikoslovnu i stvarnu obuku (nj. *Sachunterricht*, *Realunterricht*). Praktična usmjerenost nastave podrazumijeva prilagođavanje okolnostima života i potrebama budućeg zvanja

[B]itno je da se dogovorimo, da znamo i saznamo – što zapravo hoćemo s hrvatskom književnošću. Što je ona s obzirom na ono za što je namijenjena i kome je namijenjena. [...]

Drugovi, pitanje broja sati je osnovno pitanje koje treba postaviti na dnevni red i riješiti, pa da se u taj okvir može staviti ono bitno o čemu danas govorimo. [...] S obzirom na mogući broj sati mnogo puta je postavljeno pitanje: koliko se taj kontinuitet hrvatske književnosti može uopće dati kad znamo da imamo na raspolaganju 315 sati godišnje, koliko se može dati u 250 ili 220 sati? Tim više što [...] ne možemo hrvatsku književnost odvojeno predavati od hrvatskog jezika i [...] razdijeliti ovako: 4 sata književnosti, a 1 sat jezika.

—
M. Šicel, Mjesto i položaj hrvatske književnosti u nastavnim programima za škole drugog stupnja i za gimnazije. Rasprava, 1971.

učenika. U skladu s trećim načelom zadaća je nastave u pučkoj školi da učenike ponajprije temeljito upozna “sa svojim jezikom, sa svojim narodom i sa svojom zemljom” (Naredba, 1875). Učitelju je dužnost paziti na pravilan jezik u svim nastavnim predmetima, a učenje gramatike ne smije se pretvoriti u mehaničko ponavljanje, već se primjerenim metodičkim postupcima treba postići to da gramatika ne bude svrhom, nego sredstvom za razumijevanje i pravilnu upotrebu jezika u govoru i pismu (Isto).

Iako je Mažuranićeva školska reforma bila velik korak ka demokratizaciji i standardizaciji školstva, nastavni plan i program nije bio u potpunosti jednak za sve vrste pučkih škola. To se ponajprije odnosi na razlike u muškim i ženskim školama. Potonje su zbog ženskoga ručnog rada imale nešto manju tjednu satnicu u drugim školskim predmetima, što je najviše dolazilo do izražaja upravo u reduciranju satnice hrvatskoga jezika, koja je u prvim četirima razredima osnovne škole ukupno iznosila 37 sati tjedno u muškim (14 + 9 + 7 + 7), a 27 sati u ženskim školama (10 + 7 + 5 + 5). S obzirom na glavni zadatak škole da učenike uz

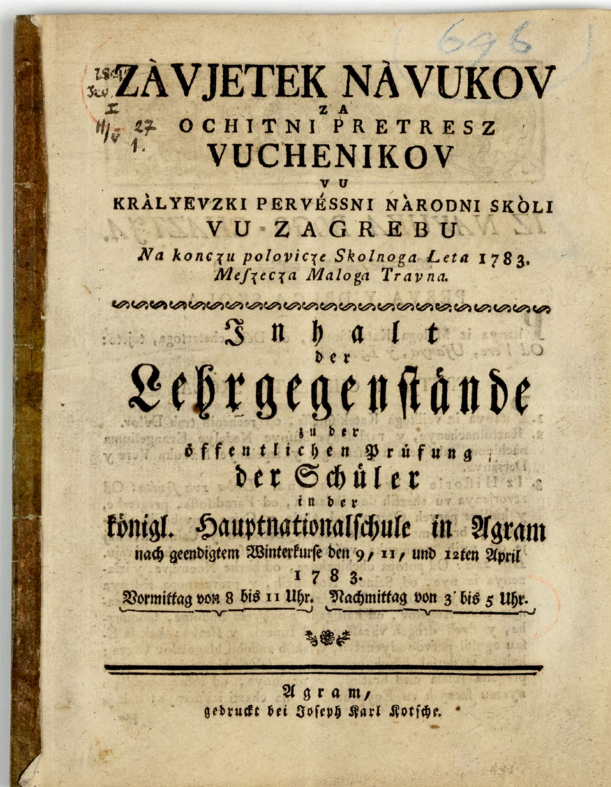
religiozan i čudoredan odgoj poučava u znanjima i umijećima potrebnim za građanski život ručni je rad zauzimao važno mjesto u pripremi ženske mladeži za život u ondašnjem društvu. No nastava iz hrvatskoga jezika zauzimala je ipak najviše sati u nižim pučkim školama, što nije bio slučaj u višim razredima osnovnih škola (tzv. građanskim školama), koje su imale praktična usmjerenja pa je primjerice u muškim trogodišnjim i četverogodišnjim građanskim školama podjednaku ili veću satnicu od Hrvatskog jezika imao predmet Prostoručno risanje, a u ženskim školama predmet Ženski ručni posao. Čitanka je središnja školska knjiga iz koje su se crpili sadržaji za stvarnu i zavičajnu obuku (prirodu i društvo).

Sličan se koncept u osnovi zadržao i u sljedećem nastavnom planu i programu, donesenom na temelju školskog zakona iz 1888. godine, koji kao nastavni jezik propisuje hrvatski ili srpski pa će se pod tim nazivom i pojavljivati u nastavnim planovima i programima. Ta se promjena u odnosu na zakon iz 1874. godine smatra velikim ustupkom srpskoj nacionalnoj zajednici (Horbec, Matasović i Švoger 2017).

Prvi jedinstveni nastavni plan i program za niže razrede osnovne škole u novoj državnoj zajednici Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca donesen je 1926. godine, a za više razrede ostao je na snazi stari nastavni plan i program. *Srpskohrvatskoslovenački jezik* novi je naziv za materinski jezik koji se u svim četirima razredima učio sedam sati tjedno. Nakon proglašenja Kraljevine Jugoslavije i stupanja na snagu *Zakona o narodnim školama* (1929) srpskohrvatskoslovenački jezik uči se kroz predmet Narodni jezik, i to u prvome razredu 10, u drugome 9, u trećemu 6 i u četvrtome razredu 5 sati tjedno. Jedan od ciljeva nastave narodnoga jezika jest i razvijanje narodnoga ponosa i svijesti o narodnome jedinstvu (*Nastavni plan i program*, 1933). Pod egidom narodnoga jezika djelovao je državni jezični unitarizam. Ministarstvo prosvjete izdalo je u lipnju 1929. godine *Pravopisno uputstvo* za sve osnovne, srednje i stručne škole Kraljevine Jugoslavije s ciljem ujednačavanja jezika i pravopisa u nastavi i udžbenicima (*Prosvetni šematizam*, 1932). Nova metodička orijentacija koja se temeljila na idejama radne škole, a podrazumijevala je aktivnije sudjelovanje učenika, u nastavi narodnoga jezika manifestirala se uvođenjem u nastavni program aktivnosti kao što su ilustriranje i dramatiziranje priča i pjesama te opisivanje, crtanje i modeliranje onoga što se vidjelo, čulo i opipalo.

Hrvatski jezik za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske učio se po 6 sati tjedno u prvim dvama razredima i po 5 sati tjedno u trećem i četvrtom razredu osnovne škole. U dvogodišnjim produžnim osnovnim školama, u koje su išli učenici koji nakon niže osnovne škole nisu nastavljali školovanje u gimnazijama ili obrtnim školama, tjedna je satnica bila 3 u seoskim i 4 sata u gradskim školama. Nastava hrvatskoga jezika zauzimala je središnji dio cjelokupnog školskog rada i imala je snažnu nacionalnu i ideološku funkciju, što je bilo u skladu s općim smjernicama nastave u osnovnoj školi. Uvodi se korijenski pravopis, a književni se jezik uvodi postupno uz naglašenu potrebu poštivanja zavičajnog govora. Učiteljima se preporuča korištenje dječjih časopisa u nastavi, dramatizacija pjesmica i štiva te privikavanje djece na čitanje prikladnih knjiga (*Nastavna osnova*, 1943).

Nakon Drugoga svjetskog rata u novoj Jugoslaviji hrvatski se jezik kao školski predmet u nastavnim planovima i programima osnovnih škola javljao pod sljedećim nazivima: Hrvatski ili srpski jezik (od 1944), Materinski jezik (od 1958), Hrvatskosrpski jezik (od 1964), Hrvatski ili srpski jezik (od 1972) te Hrvatski ili srpski jezik, književnost, scenska i filmska umjetnost (od 1984). Nastavni su se planovi i programi prvih poslijeratnih godina često mijenjali. Nastava je materinskoga jezika po uzoru na ranije razdoblje obuhvaćala i sadržaje zavičajne i stvarne

✎ *Závjetek návukov za ochitni pretresz vuchenikov, Zagreb, 1783.*

obuke, a u prvim dvama razredima njezina je tjedna satnica u pravilu bila veća od polovine ukupne tjedne satnice. Uz standardne zadatke koji se odnose na svladavanje čitanja, pisanja, književnoga jezika i razvijanja ljubavi prema knjizi i čitanju zanimljivo je pratiti artikuliranje i mijenjanje zadataka koji su se odnosili na odgojnu komponentu u duhu nove društvene stvarnosti i ideologije. Nastavni program iz 1946. godine u tom smislu od nastave hrvatskog ili srpskog jezika očekuje “razvijanje ljubavi i odanosti prema domovini i njenim narodima” (*Nastavni plan i program*, 1946). Taj se zadatak 1948. godine proširuje i na “osjećaj bratstva i jedinstva među našim narodima i oduševljenje za izgradnju naše zemlje” (*Nastavni plan i program*, 1948). U nastavnim planovima i programima iz 1950. i 1951. godine kulminira ideološki naboj pa je među ostalima zadatak nastave materinskoga jezika da kod učenika “razvija jugoslavenski socijalistički patriotizam, svijest o dužnostima prema domovini i narodu i oduševljenje za rad na socijalističkoj izgradnji, a mržnju prema neprijateljima naše domovine i rušiteljima mira u svijetu” (*Nastavni plan i program*, 1950, 1951). Taj militarni zadatak nestaje već u sljedećem nastavnom planu i programu, gdje se od nastave hrvatskoga ili srpskog jezika očekuje da “razvija ljubav prema čovjeku i životu, da

razvija altruizam, estetske i etičke osjećaje, ljubav prema domovini i socijalizmu” (*Nastavni plan i program*, 1954). Taj verbalni zaokret od mržnje do altruizma ima svoje političke i pedagoške razloge. Sličan se proces istodobno provodio i u pionirskoj organizaciji. Pacifikacija naspram militarizacije djece i mladih svakako se činila boljim sredstvom za postizanje cilja — stvaranja novog socijalističkog čovjeka.

Kao rezultat poslijeratne školske reforme uvodi se 1958. godine jedinstven školski sustav za sve jugoslavenske republike zasnovan na obveznoj osmogodišnjoj osnovnoj školi. U elaboratu *Osnovna škola: programatska struktura* (1958), koji je bio osnovom za nastavne planove i programe 60-ih godina (*Osnovna škola: odgojno-obrazovna struktura*, 1960, 1964, 1965), uvode se u nastavu materinskoga jezika dva nova područja: film i radio te izvannastavni oblici rada (recitatorske, dramske, filmske, novinarske i literarne družine). Uvođenjem predmeta Upoznavanje prirode i društva, koji preuzima sadržaje stvarne i zavičajne obuke, smanjuje se u prvim trima razredima tjedni broj sati nastave materinskoga jezika. Konkretni su zadaci usmjereni na usvajanje vještina i kompetencija iz područja jezika i književnosti, bez eksplicitnih ideoloških zahtjeva, koji se ponovno javljaju u nastavnim planovima i programima 70-ih godina 20. stoljeća, kada se među zadacima nastave hrvatskoga ili srpskog jezika nalaze i oni koji traže upoznavanje “revolucionarne tekovine naših naroda izražene u književnim djelima” te “usvajanje ideja i normi socijalističkog samoupravnog društva i izgrađivanje društveno vrijednih moralnih stavova” (*Naša osnovna škola*, 1974).

Početkom 80-ih godina naziv se predmeta proširuje (Hrvatski ili srpski jezik, književnost, scenska i filmska umjetnost) i u skladu s tim proširuju se i nastavni zadaci, ali ne samo u razvijanju kompetencija s umjetničkog područja (književnost, scenska i filmska umjetnost) nego u pogledu njihova “pravilnog” odgojnog utjecaja tako što će se putem nastave “razvijati osjećaj bratstva, jedinstva i ravnopravnosti naroda i narodnosti samoupravne SFR Jugoslavije sadržajima književnosti, scenske i filmske umjetnosti; uvoditi u općenarodnu obranu i društvenu samozaštitu sadržajima književnosti, scenske i filmske umjetnosti; upoznati tradiciju nov-a i razvijati njihovu revolucionarnu svijest sadržajima književnosti, scenske i filmske umjetnosti” te “analizom umjetničke i jezične materije izgrađivati marksistički pogled na svijet” (*Plan i program odgoja i osnovnog obrazovanja*, 1984). Taj je nastavni plan i program ostao na snazi do demokratskih promjena i osamostaljenja Hrvatske, a zamijenit će ga 1991. godine novi, koji je kao jedan od glavnih zadataka postavio deideologizaciju škole i odgojno-obrazovnih sadržaja (*Nastavni plan i program*, 1991).

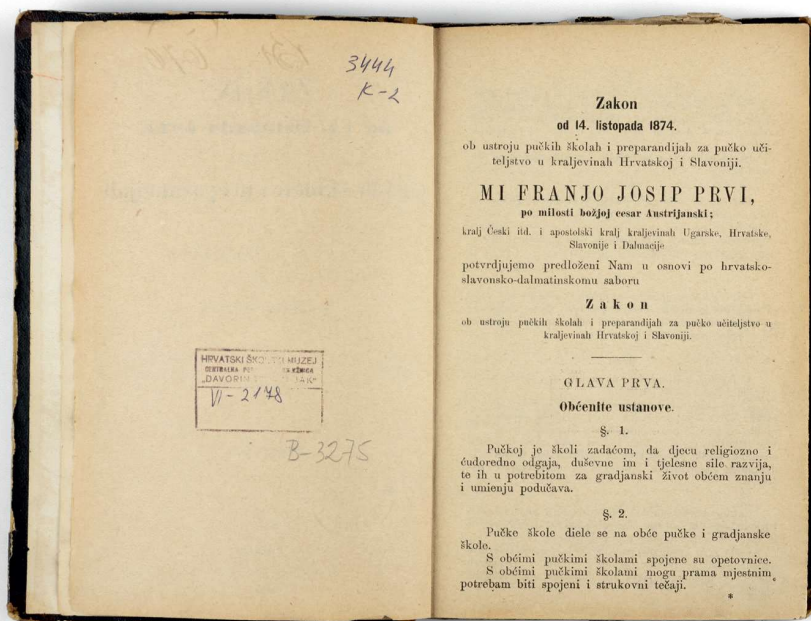
Od 1991, nakon više od 100 godina, s izuzetkom razdoblja NDH, u školu se vraća naziv predmeta Hrvatski jezik. Program obuhvaća četiri cjeline: Književnost, Scenska i filmska umjetnost, Jezik te Izražavanje i stvaranje (Isto). Te se cjeline uskoro modificiraju pa predmet Hrvatski jezik obuhvaća sljedeća četiri nastavna područja: Hrvatski jezik, Književnost, Jezično izražavanje i Medijsku kulturu (*Okvirni nastavni plan i program*, 1995).

HRVATSKI JEZIK U GIMNAZIJSKIM NASTAVNIM PLANOVIMA I PROGRAMIMA

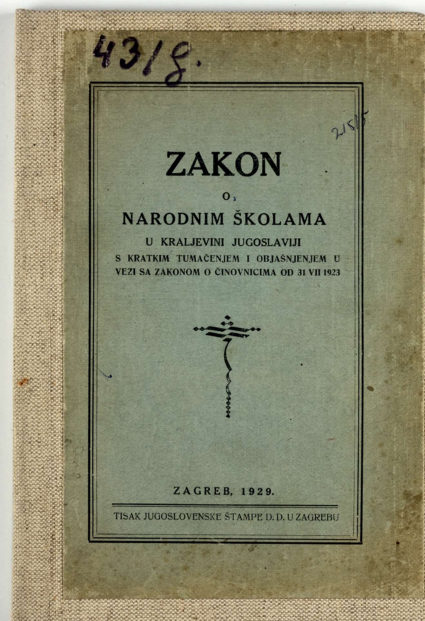
Budući da je u kratku prikazu teško obuhvatiti položaj hrvatskoga jezika u svim vrstama srednjih škola, fokus će biti na gimnaziji kao konstanti u školskom sustavu od njegove uspostave do danas (izuzmemo li kratko razdoblje nakon reforme srednjeg školstva sredinom 70-ih godina 20. stoljeća). Do sredine 19. stoljeća nastavni jezik u gimnazijama bio je latinski, no u nižim su se razredima neki predmeti poučavali na materinskom jeziku (Cuvaj 1910–1913, 11). Gimnazije su u prvoj polovini 19. stoljeća imale šest razreda. Prevladavao je sustav razrednih učitelja, što je značilo da je jedan učitelj poučavao sve predmete osim vjeronauka.

Godine 1849. carskom je naredbom odobren u Beču *Nacrt ustroja gimnazija i realnih škola u Austriji*, temeljem kojega je provedena reforma gimnazija u Austriji, a u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji počela se primjenjivati od školske godine 1850/1851. (Horbec i Švoger 2011). Potpuna gimnazija po novom je ustroju trajala osam godina (niža i viša gimnazija s po četirima razredima). Uz brojne promjene u nastavnim sadržajima i načinu poučavanja, kao što su primjerice uvođenje predmetnih učitelja i razrednika te polaganje maturalnog ispita, propisano je da nastavni jezik može biti svaki zemaljski jezik, odnosno jezik koji odgovara potrebama stanovništva. Njemački je jezik bio obvezni predmet, a za vrijeme Bachova apsolutizma i nastavni jezik u višim gimnazijama (1854–1860). Kao školski predmet njemački se učio tri sata, a hrvatski jezik dva sata tjedno u svim razredima. Šezdesetih je godina 19. stoljeća obratno — hrvatski se učio tri, njemački uglavnom dva sata tjedno. Istodobno je prosječna tjedna satnica latinskoga jezika nešto više od šest sati (*Klasične gimnazije*, 2007).

Srednje škole u Vojnoj krajini postupno su uvodile hrvatski kao nastavni jezik, od 1860. godine samo za nastavu vjeronauka i povijesti, a zatim od 1868. godine i za druge predmete, tako da je prvi ispit zrelosti na hrvatskome jeziku održan 1875. godine u Velikoj realci u Rakovcu te 1876. godine u Vinkovcima (*Školstvo*, 1896). U dalmatinskim je gimnazijama nastavni jezik bio talijanski. Hrvatski se kao nastavni jezik najprije uvodi u

Iz Mažuranićeva zakona

Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji, Zagreb, 1929.

gimnazije u Dubrovniku i Kotoru 1869, zatim 1880. godine u splitsku gimnaziju, a 1897. godine osniva se u Zadru gimnazija s nastavom na hrvatskom jeziku (Franković 1958). Srednje škole u Istri također su bile na talijansko-me jeziku, osim pazinske gimnazije u kojoj se poučavalo na njemačkome. Hrvatska gimnazija u Pazinu osnovana je 1899. godine.

Krajem 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća sve su izraženiji zahtjevi za reformom gimnazija. Umjesto klasičnih dominaciju postupno preuzimaju realne gimnazije, čiji nastavni plan i program prati zahtjeve vremena (bez grčkog i s dvama živim stranim jezicima, više prirodoslovnih predmeta). Početkom 20. stoljeća prosječna tjedna satnica hrvatskoga jezika u klasičnim gimnazijama iznosila je 3,25, a u realnim 2,75 sati (Naučna osnova, 1906). Gimnazijskim nastavnim planovima i programima prigovaralo se zbog zastarjelosti, nepraktičnosti i prenatrpanosti. Na zahtjeve za rasterećenje učenika pokušalo se odgovoriti novim nastavnim planom i programom. U nastavi hrvatskoga jezika predloženo je reduciranje gramatičkih sadržaja u nižim, a književnih u višim razredima (Isto).

Nakon stupanja na snagu *Zakona o srednjim školama* (1929) propisani su jedinstveni nastavni planovi i programi za srednje škole. Metodичke upute nastavnicima ističu da nacionalni odgoj treba biti jugoslavenski, pri čemu glavnu ulogu ima nastava *narodnoga jezika* i književnosti, čija je važnost u razvijanju osjećaja narodnoga

jedinstva presudna. U prevladavajućim realnim gimnazijama *srpskohrvatski* jezik poučava se u prvim dvama razredima po pet sati, a u ostalih šest razreda po četiri sata tjedno, te tako postaje predmet s najvišom prosječnom tjednom satnicom. U klasičnim se gimnazijama poučava tek sat manje (u drugome razredu) i po tjednoj je satnici odmah iza latinskog jezika (*Programi i metodska uputstva*, 1936). Takva će satnica ostati i za predmet Hrvatski jezik u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (Lukas 1943), no promijenili su se zadaci i nastavni sadržaj.

Reformom školstva 50-ih godina 20. stoljeća niži razredi gimnazije postaju viši razredi osnovne škole, a gimnazija postaje četverogodišnja srednja škola. Taj je proces počeo neposredno nakon rata, a završen *Općim zakonom o školstvu* 1958. godine, kada se uvodi jedinstven školski sustav za sve jugoslavenske republike. Nastavni plan i program za gimnazije iz 1960. godine propisao je za predmet Hrvatskosrpski jezik s književnošću po četiri sata tjedno u svim četirima razredima gimnazije društveno-jezičnog smjera te četiri sata u prvom i po tri sata u ostalim razredima za gimnazije matematičko-prirodoslovnog smjera. Naglasak je na sadržajima iz književnosti, na kojima se temelje i osnovni zadaci nastave — upoznavanje najvažnijih dostignuća književnosti “naših naroda”, shvaćanje društvene uvjetovanosti i estetske vrijednosti književnog djela, obogaćivanje svog osjećanog života i upoznavanje ljepote književnog jezika (*Nastavni plan i program za gimnaziju*, 1960). Ti se zadaci 70-ih godina dopunjavaju već standardnim

📖 *Nastavni plan i program za I, II, III i IV razred građanskih škola u Kraljevini Jugoslaviji, Beograd, 1936.*

📖 *Nastavni plan i program za osnovne škole, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Prosvjetni odjel, 1944, HŠM A 4573.*

ideološkim sintagmama kao što su marksistički pogled na svijet, jugoslavenska socijalistička zajednica i samoupravno socijalističko društvo (*Osnove nastavnog plana i programa*, 1974). Hrvatski ili srpski jezik i književnost deklarira se temeljnim predmetom općeg obrazovanja i područjem “osobitog bavljenja u srednjim školama” (Isto). Ostat će to i nakon reforme srednjoškolskog obrazovanja. U zajedničkim programskim osnovama srednjeg usmjerenog obrazovanja 80-ih godina za hrvatski je jezik predviđeno godišnje po 136 sati u prvom i drugom te po 102 sata u trećem i četvrtom razredu (*Zajedničke programske osnove*, 1984). Težak (1979) upozorava na mogućnost marginaliziranja jezika i književnosti u završnim stupnjevima usmjerenog obrazovanja, ali i na nepotrebno unificiranje nastave jezika i književnosti i opterećivanje svih učenika znanjima koja su primjerice potrebna samo budućim lingvistima.

Godine 1991. ponovno se vraća stari model srednjoškolskog obrazovanja s gimnazijama općeg, jezičnog, klasičnog i prirodoslovno-matematičkog usmjerenja. U svima se njima hrvatski jezik — što je ujedno i naziv predmeta — poučava četiri sata tjedno (*Nastavni plan i program za gimnazije*, 1994).

Pregled položaja hrvatskog jezika u nastavnim planovima i programima na području današnje Republike Hrvatske od početaka uspostave javnog i obveznog sustava odgoja i obrazovanja do kraja 20. stoljeća, makar nepotpun i sažet, upućuje na nekoliko zaključaka. Hrvatski jezik kao nastavni predmet, ali i kao nastavni jezik, ne može se promatrati bez šireg povijesnog konteksta i položaja hrvatskih zemalja tijekom povijesti. Taj je kontekst utjecao kako na naziv nastavnog predmeta tako na njegov sadržaj. Materinski je jezik u svim razdobljima bio osnovom za razvoj ključnih kompetencija učenika, ali i poligonom za manje ili više eksplicitne specifične odgojne zahtjeve koji su odražavali određeni politički i ideološki kontekst.